

DOI: https://doi.org/10.32782/inclusive_economics.2-2
УДК 378:364.3

Коркушко О. Н.

кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри фінансів, обліку та оподаткування імені С. Юрія
НРЗВО «Кам'янець-Подільський державний інститут»
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6577-8647>

НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА ТА СТАЛІЙ РОЗВИТОК ЕКОНОМІКИ ДЕРЖАВИ: РОЛЬ ТА ЗНАЧЕННЯ ІНКЛЮЗИВНОЇ ОСВІТИ

Повномасштабне вторгнення росії в Україну, яке розпочалося 24 лютого 2022 року, призвело до тяжких наслідків для освіти в Україні. Заклади освіти зазнали людських втрат – під час бойових дій гинули та продовжують гинути викладачі, здобувачі освіти та батьки. Тисячі закладів освіти було зруйновано або пошкоджено. Мільйони дітей і тисячі українських викладачів були вимушені змінити місце проживання всередині країни або виїхати за кордон. Щодня всі учасники освітнього процесу мають долати виклики війни: вимушені перерви у навчанні, перехід на дистанційну або змішану форму навчання, повітряні тривоги та відключення електроенергії. Повномасштабна війна погіршила доступ до освіти, поглибила наявні освітні нерівності, негативно вплинула на якість освітнього процесу й успішність, а також відобразилася на психоемоційному стані здобувачів освіти. Звісно, що війна в Україні, вплинула й на інклюзивну освіту. Однак держава робить все можливе і не можливе, для того, щоб в таких складних умовах, інклюзивна освіта забезпечувала можливість отримання освіти усіма членами соціуму. Певні зміни до нормативно-правового забезпечення інклюзивної освіти, передбачають, що у період воєнного стану, надзвичайної ситуації або надзвичайного стану (особливого періоду) заклади освіти не можуть відмовити в організації інклюзивного навчання дітей з особливими освітніми потребами та створенні інклюзивного класу (групи). В умовах воєнного стану здобувачі освіти з особливими освітніми потребами є найбільш вразливою категорією, яка потребує виняткової підтримки та уваги. Тож, незалежно від місця їх перебування заклади освіти мають прикласти всі зусилля, аби такі діти продовжили здобуття освіти та отримали необхідну психолого-педагогічну допомогу у безпечних умовах. Адже розвиток економіки держави на сучасному етапі в умовах глобалізації характеризується активізацією процесу інтелектуалізації та формуванням на цій основі суспільства, що базується на знаннях і високих технологіях, відрізняється високим інноваційним та інтелектуальним рівнем.

Ключові слова: інклюзивна освіта, економіка, національна безпека, освітні потреби, соціум, кваліфікація, вища освіта.

Oleg Korkushko

ERIHE «Kamianets-Podilsky State Institute»

NATIONAL SECURITY AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF THE STATE ECONOMY: THE ROLE AND SIGNIFICANCE OF INCLUSIVE EDUCATION

Russia's full-scale invasion of Ukraine, which began on February 24, 2022, has had dire consequences for education in Ukraine. Educational institutions suffered human losses – teachers, students and parents died and continue to die during hostilities. Thousands of educational institutions were destroyed or damaged. Millions of children and thousands of Ukrainian teachers were forced to change their place of residence within the country or go abroad. Every day, all participants in the educational process have to overcome the challenges of war: forced breaks in education, the transition to distance or mixed forms of education, air raids and power outages. The full-scale war worsened access to education, deepened the existing educational inequalities, negatively affected the quality of the educational process and academic success, and also reflected on the psycho-emotional state of those seeking education. Of course, the war in Ukraine also affected inclusive education. However, the state does everything possible and impossible, so that in such difficult conditions, inclusive education provides the opportunity to receive education for all members of society. Certain changes to the normative and legal provision of inclusive education provide that during the period of martial law, state of emergency or state of emergency (special period), educational institutions cannot refuse to organize inclusive education for children with special educational needs and create an inclusive class (group). Under the conditions of martial law, students with special educational needs are the most vulnerable category that needs exceptional support and attention. Therefore, regardless of their location, educational institutions must make every effort to ensure that such children continue their education and receive the necessary psychological and pedagogical assistance in safe conditions. After all, the development of

the state's economy at the current stage in the conditions of globalization is characterized by the activation of the process of intellectualization and the formation of a society based on knowledge and high technologies on this basis, characterized by a high innovative and intellectual level.

Key words: *inclusive education, economy, national security, educational needs, society, qualification, higher education.*

Постановка проблеми. В нинішній складний період для нашої держави, інклюзивна освіта розглядається як закономірний процес в розвитку освіти, що базується на визнанні того, що всі здобувачі можуть навчатися разом у всіх випадках, коли це є можливим, незважаючи ні на які труднощі або відмінності, існуючі між ними. Міжнародний досвід показує, що з будь-якої жорсткої освітньої системи якась частина здобувачів освіти вибуває, тому що система не готова до задоволення їх індивідуальних потреб у навчанні. Ідея розширення освітнього простору, включення в нього всіх дітей, незалежно від їх здібностей, можливостей, культурного і соціального стану, стає все більш актуальною. Система освіти прагне створити необхідні умови для задоволення освітніх потреб всіх її здобувачів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукові дослідження процесу інклюзивної освіти проводять такі вчені, як Ашиток Н. І., Миронова С. П., Кульбіда С. В., Тріпак М. М., Шевченко В. М. та інші. Однак, не дивлячись на ряд наукових розвідок у цьому напрямку, питання ролі та значення інклюзивної освіти, як однієї зі складових національної безпеки та сталого розвитку економіки держави, залишається досить актуальним.

Мета і завдання статті. В публікації поставлено завдання на основі аналізу наявних джерел зазначити роль та значення інклюзивної освіти, як однієї зі складових національної безпеки та сталого розвитку економіки держави.

Виклад основного матеріалу дослідження. Освіта завжди була важливим фактором економічного зростання країни та підвищення добробуту населення. Ми маємо зосередитись саме на освіті тих, хто зміцнюватиме та відновлюватиме економіку України в майбутньому. Після нашої перемоги, справа буде здебільшого за молоддю, адже молодь то є наше майбутнє. Чим більше ми інвестуємо сьогодні в освіту сучасної молоді, тим вищими будуть стандарти нашого життя завтра. І мова не тільки про пенсії, а швидше про якість абсолютно всього, що нас оточуватиме.

Освіта як соціальний інститут відіграє виняткову роль у становленні особистості і її соціалізації. Сьогодні особливості кожного розглядаються як незаперечна цінність, як потенціал для соціально-економічного розвитку в цілому. Побудова сучасного суспільства ґрунтується на розумінні розвиваючого потенціалу різноманіття, значущості внеску кожно-

го в єдиний процес вдосконалення. Одна з ознак цивілізованого суспільства – турбота про людей з обмеженими можливостями [3, с. 47].

Керуючись положеннями конвенцій, декларацій і рекомендацій ООН в галузі прав людини, Україна забезпечує право на якісну освіту всіх дітей, в тому числі, які мають особливі освітні потреби в зв'язку з проблемами здоров'я [4].

Інклюзивна освіта – це політика держави, спрямована на повне включення всіх дітей у загальноосвітній процес, незважаючи на відмінності за ознакою здоров'я, економічним становищем, соціальним статусом, етнічним походженням, мовою, релігією, статтю та індивідуальними здібностями.

Основний зміст політики інклюзивної освіти полягає у визнанні положень про те, що всі діти можуть вчитися; заклад освіти приймає всіх дітей, незалежно від їх відмінностей і створює необхідні умови для задоволення особливих освітніх потреб дітей.

Визнаючи інклюзивну освіту одним із стратегічних завдань розвитку системи загальної освіти на сучасному етапі, слід розглядати цей підхід лише як один з можливих, який буде співіснувати з іншими підходами, зокрема до освіти дітей з особливими потребами, які можуть навчатися в умовах спеціальних (корекційних) закладів освіти, а також інтегровано.

Наявний в європейських державах досвід інтегрованого навчання і виховання інклюзивної освіти показав, що така форма організації освітнього процесу впливає на визначення активної соціальної позиції осіб з особливими освітніми потребами (далі – ООП), формування толерантності в суспільстві [2, с. 128]. Можна з упевненістю стверджувати, що високий рівень освітньої інтеграції є умовою успішної реалізації інклюзивної освіти як якісно нового елементу системи освіти осіб з ООП.

Соціальна політика європейських держав свідчить про суттєві зміни в галузі забезпечення громадянських прав осіб з інвалідністю. Вона ґрунтується на принципах справедливості, рівноправності і гуманізму; її положення нерозривно пов'язані з важливістю справ, що вирішуються в освітній політиці.

З огляду на практику реалізації інклюзивної освіти, необхідно розуміти, що інтегровані і інклюзивні освітні процеси не можна взаємозамінювати. Вони повинні розвиватися паралельно, надаючи варіативні можливості здобуття освіти особами з різними освітніми можливостями.

Метою розвитку інклюзивної освіти є забезпечення можливостей для отримання освіти всіма членами соціуму, включаючи осіб з ООП, в установах основної та додаткової освіти. Для досягнення цієї мети необхідно сформулювати та виконати наступні завдання:

- розробка нормативно-правового забезпечення інклюзивної освіти;
- здійснення наукових досліджень, експериментальної та інноваційної діяльності, що охоплює різні аспекти інклюзивної освіти;
- створення системи науково-методичного забезпечення інклюзивної освіти;
- створення адаптивного освітнього середовища в закладах освіти;
- формування толерантності у всіх учасників освітнього процесу;
- формування системи підготовки, підвищення кваліфікації та перепідготовки науково-педагогічних працівників, спрямованої на забезпечення їх готовності працювати в умовах інклюзивного освіти;
- підвищення ролі і відповідальності законних представників того, хто навчається з ООП.

Проведення інклюзивної освіти передбачає створення відповідного нормативно-правового забезпечення: внесення змін до нормативно-правових документів, що регулюють організацію освіти осіб з ООП; розробку порядку організації і здійснення інклюзивної освіти в закладах освіти; розробку навчально-програмної документації; внесення змін до типових штатів закладів освіти та ін.

Для успішного розвитку інклюзивної освіти вкрай необхідне проведення прикладних наукових досліджень, науково-дослідних робіт, здійснення експериментальної і інноваційної діяльності.

Наукові дослідження повинні бути спрямовані на розробку методологічних основ інклюзивної освіти, організаційних і методичних умов здійснення інклюзивної освіти, наукових підходів до відбору змісту освіти по галузях знань і навчальних предметах, корекційних занять, темах, методичних рекомендаціях; визначенню характеру і змісту корекційних занять, розробку дидактики інклюзивної освіти; створення навчально-програмної документації освітніх програм, програмно-планувальної документації виховання і навчально-методичної документації; вироблення якісних і кількісних індикаторів ефективності інклюзивності установи освіти.

Структурні елементи науково-методичного забезпечення освіти за рівнями освіти можуть об'єднуватися в єдині для різних категорій здобувачів освіти навчально-методичні комплекси. Змістовно навчальні видання повинні відповідати принципам різномірності, варіативності і корекційної спрямованості.

При інклюзивній освіті реалізація освітніх програм основної освіти передбачає створення спеціальних умов в закладах освіти [1, с. 104]. Для забезпечення якості освіти всіх здобувачів освіти мають використовуватись спеціальні педагогічні методики, сучасні технології, а особливо електронне (дистанційне) навчання.

Електронне (дистанційне) навчання – потужний каталізатор інноваційного розвитку освітньої сфери. Це пов'язано з інноваційним характером інформаційно-комунікаційних технологій, на базі яких розвивається сучасне електронне навчання. Електронне навчання, будучи за своєю суттю інструментом дистанційних форм організації навчального процесу, у все більшій мірі залучає до нього весь спектр сучасних мережових інформаційно-технологічних рішень за допомогою різних соціальних сервісів комунікації, інформаційного он-лайн обміну і взаємодії, формування та підтримки мережових професійних співтовариств.

Електронне навчання є освітньою технологією, що дозволяє забезпечити високий рівень доступності освіти і одночасно підвищити його якість. Можливість освоєння освітніх програм і їх модулів незалежно від місця знаходження того, хто навчається і одночасне зниження трудовитрат викладачів в розрахунку на одного студента дозволяють вирішувати складні завдання охоплення якісною освітою по всій території країни і особливих категорій студентів. Поєднання мережових форм реалізації освітніх програм в поєднанні з електронним навчанням дає великі можливості по розширенню освітніх можливостей, формуванню індивідуальних траєкторій навчання.

На практиці розвиток електронного навчання і реалізація його переваг ускладнюється високими витратами на створення курсів, відсутністю єдиної методологічної бази та критеріїв якості електронних курсів, необхідністю створення дорогої інфраструктури, впровадження нових організаційних і фінансових механізмів. Економічна ефективність використання електронних курсів залежить від кількості здобувачів освіти, яка може бути істотно збільшена тільки при високому ступені доступності такого курсу.

Переваги в організації навчального процесу за умови, якщо всі матеріали навчального курсу оцифровані і викладені в інтернет, наступні:

- доступність курсу в будь-який момент часу;
- доступність курсу з будь-якої точки, де є доступ до інтернету;
- оперативність надання інформації;
- більш гнучка організація навчального процесу;
- автоматизація навчального процесу;
- мультимедійність;

- електронні технології навчання краще відповідають менталітету сучасної молоді;

- широта і масштабність наданої інформації.

Досвід навчання під час пандемії COVID-19 дозволив швидше адаптуватися до дистанційного формату під час воєнного стану. Проте дистанційне навчання все ще несе ризики погіршення якості освіти та успішності, а також поглиблення наявних освітніх нерівностей.

Крім того, існують певні вимоги до організації освітнього процесу з використанням дистанційних освітніх технологій:

- використання засобів організації електронного навчання, що дозволяє здійснювати прийом-передачу інформації в доступних формах в залежності від порушень функцій організму людини;

- при розробці освітніх сайтів необхідно орієнтуватися на те, щоб і інтерфейс, і контент з самого початку відповідали потребам найбільшого числа здобувачів освіти, тобто мали універсальний дизайн. Веб-контент повинен бути доступним для широкого кола користувачів з обмеженими можливостями здоров'я, такими як порушення зору (сліпих та слабозорих), порушення слуху (глухих і слабочуючих), порушення опорно-рухової системи, порушення мови, порушення інтелектуальної сфери, а також різні комбінації множинних і поєднаних порушень;

- забезпечення студентів з ООП і осіб з інвалідністю навчально-методичними ресурсами в формах, адаптованих до обмежень їх здоров'я;

- підбір і розробка навчальних матеріалів повинні проводитися з урахуванням можливості надання матеріалу в різних формах, що забезпечить здобувачам освіти з порушеннями слуху отримання інформації візуально, з порушеннями зору – аудіально;

- необхідно створювати текстову версію будь-якого нетекстового контенту для його можливого перетворення в альтернативні форми, зручні для різних користувачів; створювати контент, який можна представити у різних видах без втрати даних або структури, передбачити можливість масштабування тексту та зображень без втрати якості, передбачити доступність управління контентом за допомогою клавіатури;

- забезпечення поєднання on-line і off-line технологій, а також індивідуальних і колективних форм роботи в навчальному процесі, що здійснюється з використанням дистанційних освітніх технологій;

- основною формою, яка застосовується при реалізації дистанційних освітніх технологій, є індивідуальна форма навчання. Головною перевагою даної форми навчання для здобувачів освіти з ООП є можливість повністю індивідуалізувати зміст, методи і темпи навчальної діяльності такого здобувача; стежити за кожною його дією і операцією при вирішенні конкретних завдань; вчасно вносити необхідні ко-

рективи як в діяльність здобувача, так і в діяльність викладача. Дистанційні освітні технології також повинні забезпечувати можливості комунікацій не тільки з викладачем, але і з іншими здобувачами освіти, співпрацю в процесі пізнавальної діяльності. Важливо проводити навчальні заходи, що сприяють згуртуванню групи, спрямовані на спільну роботу, обговорення, прийняття групового рішення;

- ефективною формою проведення онлайн-занять є вебінари, які можуть бути використані для проведення віртуальних лекцій з можливістю взаємодії всіх учасників освітнього процесу із застосуванням дистанційних освітніх технологій для проведення семінарів, виступів з доповідями і захистом виконаних робіт, проведення тренінгів, організації колективної роботи.

Здобувачам освіти з ООП має бути забезпечений індивідуальний підхід, створені можливості для як найповнішої участі їх в життєдіяльності закладу освіти.

При реалізації освітніх програм вищої освіти в закладах освіти повинні бути організовані навчальні групи інклюзивної освіти. Зберігаються навчальні групи, в яких освітній процес організований тільки для осіб з ООП, можливе також індивідуальне здійснення освітнього процесу.

При провадженні інклюзивної освіти в закладах вищої освіти необхідно створити адаптивне освітнє середовище, в якому особи з ООП можуть освоїти зміст відповідних освітніх програм (вищої освіти) з урахуванням особливостей їх освітніх потреб і при відсутності медичних протипоказань до освоєння їх змісту і роботі по отримуваній спеціальності (напрямку спеціальності, спеціалізації) і відповідній кваліфікації.

У закладах вищої освіти здобувачам освіти з ООП має надаватися психологічна, педагогічна (корекційна), технічна допомога, створюються спеціальні відділення, центри соціальної реабілітації. На базі центрів можуть реалізовуватися експериментальні і інноваційні проекти, організовуватися консультування та стажування педагогічних працівників, проводиться семінари з питань інклюзивної освіти, особливостей освоєння освітніх програм та ін.

З метою створення сприятливих умов для отримання освіти, професійної підготовки і включення в соціум осіб з ООП в закладах вищої освіти повинен бути організований їх психолого-педагогічний супровід.

У реалізації інклюзивної освіти беруть участь заклади спеціальної освіти, функції та напрямки діяльності яких розширюються.

Зклади спеціальної освіти повинні координувати в регіоні роботу по формуванню толерантного ставлення до здобувачів освіти з ООП, демонструва-

ти на конкретних прикладах можливості і досягнення цих дітей.

Як структурні підрозділи закладів спеціальної освіти можуть створюватися ресурсні центри, що діють в режимі інноваційних майданчиків. В ресурсних центрах концентруються матеріальні, методичні та інші ресурси для роботи з особами з ООП конкретної нозологічної групи. Ресурсні центри сприяють підвищенню професійної компетентності педагогічних працівників закладів освіти, які провадять інклюзивну освіту, залученню законних представників здобувачів освіти до більш активної участі в освіті своїх дітей: координують проведення майстер-класів, семінарів, круглих столів, в ході яких відбувається обмін досвідом побудови освітнього процесу, формування позитивних взаємовідносин з дітьми з ООП.

Для забезпечення функціонування і розвитку інклюзивної освіти повинна бути створена багаторівнева система підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації педагогічних і керівних працівників.

В сучасних умовах педагогам закладів освіти необхідно володіти спеціальними професійними компетенціями в роботі з дітьми з ООП. Для роботи в групі інклюзивної освіти недостатньо бути хорошим викладачем або вихователем, необхідно володіти системою спеціальних знань, визначених професійних умінь, відсутність яких призведе до низької якості освіти дітей. Не можуть залишитися осторонь керівні кадри закладів освіти, компетентність яких в питаннях специфіки організації інклюзивної освіти забезпечує якість корекційно-педагогічного процесу.

Якісний освітній процес може забезпечити педагог з високим рівнем професійної мобільності та компетенцій. На сучасному етапі підготовка керівних працівників і фахівців освіти, здатних швидко орієнтуватися в особливостях організації та змісту сучасного навчально-виховного процесу - актуальне завдання установ додаткової освіти дорослих.

Продуктивним є поєднання функції підвищення кваліфікації кадрів та розвитку регіональної системи освіти, за умови дотримання політики в сфері якості послуг, що надаються. Актуальні наступні форми підвищення кваліфікації: семінари, семінари-практикуми, вебінари, майстер-класи, педагогічні діалоги для керівних працівників і педагогічних фахівців освітньої інтеграції та педагогічних працівників, що реалізують інклюзивну освіту.

При організації підвищення кваліфікації необхідно враховувати сучасні реалії переходу до інклюзивної освіти, в тому числі те, що вчителі-предметники

не володіють спеціальними знаннями для роботи з дітьми з ООП в сфері інклюзивної освіти. Підвищення кваліфікації та реалізація методичних заходів з метою підвищення професійних компетенцій керівних працівників і фахівців освіти, що працюють в умовах інклюзивної освіти, повинно здійснюватися безперервно.

При реалізації інклюзивної освіти необхідно враховувати те, що викладачі працюють в групах з неоднорідним складом студентів, і відсутність або недостатність спеціальних знань про особливості розвитку дітей з ООП і несформованість педагогічних умінь призводять до використання педагогами непродуктивних методик навчання, що призводить, як наслідок, до низької якості освіти.

У програмі курсів підвищення кваліфікації педагогів необхідно передбачити реалізацію моделей, які цікавлять слухачів з ООП. Програма курсів підвищення кваліфікації має розроблятися з урахуванням запиту колективу освітнього закладу і відповідно до індивідуальної траєкторії розвитку педагога.

При проведенні курсів підвищення кваліфікації доцільно використовувати тренінгові форми роботи зі слухачами при формуванні і розвитку професійних компетенцій при реалізації інклюзивного підходу в освіті. Розглядати курси підвищення кваліфікації фахівців як інформаційний майданчик не тільки з обміну досвідом, а й як можливість просування ідей інклюзивної освіти. На курсах підвищення кваліфікації необхідно навчати командній взаємодії при роботі з дитиною з ООП.

Висновки і пропозиції. Реалізація запропонованих напрямків організаційно-педагогічного забезпечення інклюзивної освіти сприятиме можливості забезпечення рівних прав в отриманні освіти та доступу до освіти для всіх бажуючих; підвищенню якості освіти та якості життя всіх здобувачів освіти через розкриття і розвиток їх духовно-морального потенціалу, розширенню можливостей соціалізації; максимально можливому включенню осіб з ООП в освітній процес; формуванню толерантності в освітньому середовищі та соціумі і за допомогою цього зміцненню соціальних відносин, заснованих на партнерстві, повазі; розширенню і поглибленню професійної компетентності педагогічних працівників; розробці та впровадженню інноваційних технологій і методик, сучасних ефективних підходів до організації освітнього процесу звичайних дітей і дітей з ООП; підвищенню відповідальності батьків за навчання та виховання дітей шляхом їх активного залучення і партнерства. Це, в свою чергу, є запорукою національної безпеки та сталого розвитку економіки держави.

Література:

1. Індекс інклюзії : розвиток навчання та участі в життєдіяльності шкіл : посіб./ [Тоні Бут]; пер. з англ. Київ : ТОВ Видавничий дім «Плеяди», 2015. 190 с.
2. Колупаєва А. А. Досвід реалізації інклюзивної освіти в країнах Європи / Педагогічні основи інтегрування школярів з особливостями психофізичного розвитку в загальноосвітні навчальні заклади : монографія. Київ : Педагогічна думка, 2007. 458 с.
3. Коркушко О. Н. Проблеми реалізації права на працю людей з фізичними обмеженими можливостями. *Інновації партнерської взаємодії освіти, економіки та соціального захисту в умовах інклюзії та прагматичної реабілітації соціуму* : матеріали II міжнародної науково-практичної конференції. м. Кам'янець-Подільський, Подільський спеціальний навчально-реабілітаційний соціально-економічний коледж, 2018. С. 47–49.
4. Про ратифікацію Конвенції про права осіб з інвалідністю і Факультативного протоколу до неї : Закон України від 16.12.2009 р. № 1767-VI – ВР. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1767-17>

References:

1. Indeks inkluzii : rozvytok navchannia ta uchasti v zhyttiediialnosti shkil: posib. / [Toni But]; per. z anhl. Kyiv : TOV Vydavnychiy dim «Pleiady», 2015. 190 p.
2. Kolupaieva A. A. (2007) Dosvid realizatsii inkluzyvnoi osvity v krainakh Yevropy / Pedagogichni osnovy intehruvannia shkolariv z osoblyvostiamy psikhofizychnoho rozvytku v zahalnoosvitni navchalni zaklady : monohrafiia. Kyiv : Pedagogichna dumka, 458 p.
3. Korkushko O. N. (2018) Problemy realizatsii prava na pratsiu liudei z fizychnymy obmezhenymy mozhlyvostiamy. *Innovatsii partnerskoi vzaiemodii osvity, ekonomiky ta sotsialnoho zakhystu v umovakh inkluzii ta prahmatychnoi rehabilitatsii sotsiumu* : materialy II mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii. m.Kamianets-Podilskyi, Podilskyi spetsialnyi navchalno-reabilitatsiinyi sotsialno-ekonomichnyi koledzh. P. 47–49.
4. Pro ratyfikatsiiu Konventsii pro prava osib z invalidnistiu i Fakultatyvnoho protokolu do nei : Zakon Ukrainy vid 16.12.2009 r. № 1767-VI – VR. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1767-17>

Стаття надійшла до редакції 06.10.2023 р.